

Ще за тих часів, коли Ісус був хлопчиськом, селяни помічали в ньому щось незвичайне. Можливо, річ була в його впевненості, яка подекуди межувала із зарозумілістю під час розмов із дорослими. А може, у тім, як до нього ставилися його батьки Марія і Йосип: із пошаною, що подеколи походила на тривогу.

Або, мабуть, причина була в тому, що він убивав людей.

Ісусові дива почалися не із жахить. Навпаки, перше його диво, про яке опісля століттями говоритимуть від Александрії до Аравії, мало особливий, майже грайливий шарм. Одного суботнього дня, коли йому було всього п'ять років, Ісус грався із сусідськими дітлахами біля струмка. Як і всі малі, він полюбляв перегороджувати потік, направляючи воду в невеличкі калюжі. І того разу, щойно калюжа заповнилася, вода стала чистою.

Однак у цьому було дещо дивне: вода поводитися не так, як велять закони природи. Вона текла й очищувалася не сама собою, а підкорялася волі цього хлопчика. Він промовляв слово — і та змінювала свій рух. Невдовзі Ісусові набридла ця гра, і він узявся за іншу. Використавши вологу глину з берегів струмка, він зліпив дванадцять маленьких горобців. У ту мить повз проходив чоловік і став свідком його забавок. Розлютившись через Ісусові блюзнірські дії у святковий день, він поспішив до Йосипа та розповів про побачене. Той підійшов до сина й запитав, чому він робить «у суботу недозволені речі». Ісус відповів, та не безпосередньо своєму батькові. Ляснувши в долоні, він вигукнув:

— Летить геть!¹

І, цвірінкаючи, горобці здійнялися в повітря.

Було б добре, якби події того дня на цьому й закінчилися. Але ж ні. Юнак, який спостерігав за всім дійством, вийшов уперед, узяв вербову гілку, зруйнував загати, що збудував Ісус, і вода розтеклася. Ісус же в люті накинувся на нього:

— Ти, нахабний, безбожний неучу! — заволав він. — Що тобі зробили вода й мої творіння?

А потім, усе ще охоплений гнівом, додав:

— Дивися! Ти засохнеш, мов дерево, і не матимеш ані листя, ані коріння, ані плодів².

Його проклин хоча й звучав загадково, та наслідки були жахливими: до того здоровий і жвавий хлопчина враз зіщулився і скрутився, неначе засохла гілка.

Далі було ще гірше.

Невдовзі після цього, коли Ісус ішов через село, повз нього пробіг інший хлопчик і ненароком штовхнув у плече. А може, й невипадково. У будь-якому разі Ісус знову розлютився та зопалу скрикнув:

— Більше ти не ступиш звідси ані кроку³.

Значення його слів прояснилося за мить: хлопчик упав мов мертвий.

Таку історію розповідає Євангеліє дитинства від Хоми.

ВСТУП

Починається воно щозими в капличках, церквах і соборах.

Один-єдиний дитячий голос чути серед безгоміні: «Якось у місті царя Давида стояла скромна стаєнка». Лунає різдвяний гімн, оповідаючи історію, настільки знайому, що й потреби нема повторювати. Це розповідь про те, як у тому трохи миршавому хлівові ласкава й тиха Діва поклала своє немовля в ясла, як із нього виріс хлопчина — слухняний і добрий, і виявився він не просто дитиною, а спасителем — тим самим Спасителем, який нині возсідає на небесах.

Хто чув цей спів, знає, наскільки він серцеворушний — навіть не стільки через слова, скільки через саму манеру виконання. Усе починається з дитячого голосу, чистого, як річковий камінець, яскравого, мов зірка, і самотнього. У другому куплеті до нього доєднуються голоси капелії, а потім — у фінальному злеті — вливається вся громада, і та самотня нота перетворюється на могутній хор. І вже на вустах у всіх одне послання: Ісус прибув. Християнство вже на порозі.

Історія християнства — те, як мала й незначуща секта здобула панування на Заході, — часто переповідається в таких самих піднесених тонах. Там розповідається, що християнство започаткував один голос — Ісусів. Опісля довкола нього купчився невеличкий хор — тут рибалка, там митар, — а далі тягнулося дедалі більше людей, схвилюваних звісткою про те, як уже дорослого чоловіка, який міг зцілювати незрячих і лікувати кульгавих, було розп'ято і як потім він одразу ж воскрес. Спершу вірують десятки, потім сотні, тисячі, а тоді й мільйони — аж поки одного надприродного тріумфального разу сама Римська імперія наvertsається, й доля світу змінюється безповоротно.

Ця історія знайома нам не лише тому, що ми її чули, а й тому що християнство становить значну частку як художнього мистецтва, так і архітектури Заходу: воно видніється на стелі Сикстинської капели,

гримить у переможній ораторії «Месія» Генделя, лється крізь рядки Мільтона, Данте й Донна. Воно змінило і велике, і мале: окреслило обриси наших міст — підійняло купол святого Петра, збудувало вежі Нотр-Даму, простягло свої розпростерті руки над Ріо-де-Жанейро — і вклало нам слова у уста. Бо коли ми говоримо про «райський куточок», «несподівано, мов злодій уночі» чи «підставити другу щоку» — або й, власне, про «вкладати слова у уста», — то вживаємо саме християнські вислови. Навіть наш календар підкоряється християнському ритмові: на Заході ми святкуємо дні святих, відпочиваємо в неділю, йдемо у відпустку на Різдво й Великдень. Сам плин часу відмірюється кроками християнства. Таке враження, наче це послання незмінне й непорушне.

Та й ця визначеність — лише ілюзія. Євангеліє від Івана, можливо, і розпочинається величною та лаконічною фразою: «Споконвіку було Слово», — але на початку не було ані єдиного «Слова», ані єдиного християнського послання*. Ця думка — несусвітня нісенітниця. У перші століття існування християнства було безліч слів, безліч голосів — і чимало з них гаряче, а подекуди й жорстоко сперечалися між собою майже щодо всього. Адже в роки після життя й смерті Ісуса жодної згоди щодо того, ким він був, що зробив, чому ж був таким важливим і чи взагалі мав таку вагомість, так і не дійшли. У ті найдавніші століття справді були ті, хто розповідав, що Ісус був лагідним, смиренным і добрим, але водночас інші християни так само беззастережно вірили в Спасителя, який осліплював своїх критиків і вбивав тих, хто просто докучав йому. А деякі його послідовники вірили в ці два образи одночасно.

Відмінності помітні всюди. Візьмімо бодай історію народження Ісуса. Звісно, були перші християни, які вірили, що він народився від Діви Марії, однаке не меншою була й кількість тих, хто казав, що це нонсенс. Ісус був звичайним чоловіком, якого зачав Йосип «так само, як усі люди народжуються від чоловічого сімені та жіночого лона»¹. Інші християни повністю відкидали думку, що Бог міг рости в утробі смертної, як нормальні люди, бо це було для нього занадто несолідно. Ще й стверджували, що Ісус був попередньо зароджений на небесах, а на землю спустився, «зійшовши згори й пройшовши через Діву Марію, як вода крізь трубу»². Це, очевидно, вважалося пристойні-

* Щодо перекладу цього терміна як «слово» (і чому це може бути недоречним) див. розділ 5. — Тут і далі прим. авт., якщо не зазн. інше.

шим варіантом. А один дуже давній текст, що датується серединою II століття, пояснює в подробицях, як Ісус сам запліднив свою матір³. У цьому вкрай несподіваному переказі він, набувши вигляду янгола, явився своїй матері Марії, яка лише розсміялася з його розповіді, а тоді проник у неї особисто⁴: «Я, Слово, увійшов у неї й став плоттю»^{*}.

Розбіжності на цьому не закінчуються. Майже для кожної риси Ісуса, який нині «відомий» на Заході, колись були альтернативи. Так, деякі античні християни поклонялися Ісусові, який — подібно до знайомого нам Ісуса з недільних шкіл і сонячних зайчиків — велів: «Пустіть діток, і не бороніть їм приходити до Мене». Але побіжно були й такі, які шанували зовсім іншого Ісуса — такого, який суворо застерігав своїх прибічників узагалі не народжувати дітей, бо ті зрештою виростають або «божевільними, або напівзв'язлими, або каліками, або глухими, або німими, або паралізованими, або йолопами»⁵. І якщо перші вірили, як і сучасні християни, в Ісуса, який був розіп'ятий, то інші вважали цю думку абсурдною. Адже чому Бог пожертвував собою? Уважалось, що вони — принаймні за словами їхніх критиків — натомість вірили в Ісуса, який у вирішальний момент магічно помінявся тілами з іншим чоловіком, а сам стояв осторонь і, «сміючись», спостерігав, як той помирає у страшних муках⁶.

Майже кожен ранньохристиянський текст подає власне бачення, власну гілку «тієї самої» історії, яка нам уже знайома. Відмінності ж запаморочливі. Візьмімо Діву Марію — золотокаса жінка із завжди схиленою головою, протягом століть уособлювала ідеал жіночої покірності. Але такою безхребетною вона була не завжди. В одній зі стародавніх оповідей про Різдво Христове Марія постає не такою вже й м'якою — її піхва здатна обпалити людське тіло. Попри це, робота, що містить цю історію, у багатьох моментах надзвичайно красива. У мить народження Ісуса світ завмирає: птахи зупиняються в повітрі, пастух, який підійняв руку, щоб ударити вівцю, застигає в русі, навіть зорі припиняють свій нічний плин небом. Але невдовзі, після народження, до звичної різдвяної сцени з волем і ослем додається жінка. І в дещо несподіваному повороті подій засовує руку в Маріїну вагіну,

* Це в багатьох аспектах є цілком логічним розвитком ідеї, яка згодом стала відома як «Трійця»: якщо Бог дійсно є єдністю трьох — якщо він є Богом, Ісусом і Святим Духом, — то цілком розумно припустити, що якщо Бог (якось) запліднив Марію, то Ісус також (якось) брав у цьому участь. Така думка спонукає до роздумів.

щоби перевірити, чи та справді залишилася незайманою. Рука жінки враз обвуглюється.

— Горе! — вигукує вона щосили⁷.

Але, либонь, найважливішим є те, що серед голосів, які лунали в темряві перших століть, були не лише християнські. Попри те що християнські історії й сентиментальні гімни можуть змусити сучасних людей думати інакше, Ісус не прийшов у світ духовної тиші — і вже точно не у світ, де бракувало пророків. Навпаки: якщо звернутися до стародавніх сатириків, то починаєш розуміти, що в ті часи було надміру людей, які заявляли, що можуть зцілювати незрячих і калік, і які не менш завзято пророкували моторошне майбутнє. Якось грецький філософ Цельс їдко зауважив: «Є ще одні, що ходять, жебраючи, й кажуть, що вони — сини Божі, які зійшли згори»⁸.

Освічені греки й римляни відмовлялися визнавати всіх цих удаваних «пророків», і їхні письменники безжально їх висміювали. «Це звичний і загальноприйнятий спосіб, — писав Цельс, — для цих самозваних пророків заявляти “Я є Бог (або син Божий, або божественний Дух). І я прийшов”». Їхня надокучлива промова постійно була однаковою: після проголошення власної божественності вони переходили до наступного етапу: «Світ уже занепадає. І ви, о люди, загинете через свої ж гріхи. А я хочу врятувати вас. От побачите, як повернуся, тільки вже з небесною силою»⁹.

Досі пам'ятаю, де й коли я вперше прочитала Цельса. То був сірий осінній день, я була в Британській бібліотеці, й відвідувачі навколо мене почали вмикати лампи над своїми столами. На жовтуватих сторінках (нині Цельс зовсім не модний автор) я знаходила уривки, які видавалися мені такими зухвалими, такими скептичними, такими разючими та, відверто кажучи, такими кумедними, що в мене перехоплювало дух. Я ледве стримувалася від бажання штовхнути свого сусіда по столу й сказати: «Гляньте! А ви це знали?».

Я точно не знала. А я ж виховувалася в доволі релігійній родині. До знайомства й заміжжя моя мати була черницею, а батько — ченцем, і навіть коли вони залишили свої ордени, релігія не зникла з їхнього життя. Щонеділі ми ходили до церкви, перед сном і кожним споживанням їжі висловлювали подяку. Щоразу на Різдво я допомагала матері виносити вертеп із маленьким порожевілим Ісусом-немовлям, з волом та віслюком; кожного Великого посту відмовлялася від шоколаду; кожного Геловіну з побожним обуренням глипала на тих, хто розмальовував обличчя й ходив домівками по «ласощі чи пустощі» —

звичай, який я вважала і нечестивим, і надто вже американським. До кінця підліткового віку я вірила в Бога й лише у двадцять із хвостиком років наважилася визнати, що вірю вже не так палко, як раніше. Хоча тривалий час моє уявлення про Бога було доволі розпливчастим: у дитинстві я була переконана, що його звати Петро, бо під час служби ми, здавалося, час від часу повторювали «Дякувати Петру-Богові».

Зрештою я відмовилася від католицизму, та він осів на мені, немов пил, заповнюючи як видимі, так і малопомітні ділянки. Спливло багато часу відтоді, як я перестала вірити, але й досі знаходжу у своїй свідомості приховані уламки католицизму, які лежали там, недоторкані, роками. Яюсь, уже в пізньому підлітковому віці, я дізналася, що одну з моїх подруг не хрестили, і на мить мене ошелешила думка: як її батьки могли бути такими недбалими. Мені здавалося, що її ім'я не було надійно утверджене, якщо його не закріпила свята вода. А вже за мить я подумала, як мене це взагалі могло шокувати, але результат говорив сам за себе.

Знову ж таки, здивувати дитину колишніх ченця й черниці не так уже й тяжко. Мене ж тривожило навіть те, що батьки моїх друзів гучно вмикали попмузику в машині, а ще мене непокоїли люди, які носили джинси, бо я вважала це надто вже сучасним. Я не пишаюся своєю манірністю; я просто її констатую. І навіть після того як припинила вірити в істинність християнського Бога, я все ще вірила в правдивість християнської історії — у те, як ця релігія поширювалася й закріплювалася у світі. Ось чому, коли того похмурого осіннього дня в бібліотеці я взялася читати Цельса, я знову була шокована, але цього разу через власне невігластво: як я могла не знати, що в античному світі казали таке?

Щойно я почала читати, то не могла спинитися. Тепер же я розумію, чому раніше цього не знала і чому багато хто досі не знає. У певних колах, як-от серед тих, хто цікавиться історією християнства, погляди таких авторів, як Цельс, добре відомі. Але вони аж ніяк не є поширеними й рідко вивчаються в школах. Що й не дивно. Те, що щось є історичним фактом (а факт того, що в давнину була сила-силенна різних форм християнства, беззаперечний), зовсім не означає, що воно стане широковідомим. Історик Е. Г. Карр яюсь написав, що історичні факти — то «мов риба, що плаває у безкрайому й часто недоступному океані; і те, що історику вдасться упіймати, залежить частково від випадку, але переважно від того, у якій частині океану той вирішить порибалити»¹⁰. Упродовж багатьох століть християнські

історики зазвичай не надто охоче закидали сітки в ті води, де могли б знайти альтернативних рятівників чи розповіді про жорстокого Ісуса, а тим паче не поспішали викладати ці знахідки своїм читачам.

Ба більше, брак цих історій пояснюється не лише вибірковістю істориків, а й чинниками набагато зловіснішими. Чимало історій було поховано — подекуди навіть у прямому сенсі, — коли в IV столітті християнство прийшло до влади. Під його впливом галасливі, критичні й сварливі звичаї Римської імперії почали переінакшуватися. Як проголошував один грізний закон IV століття, у новому християнському світі публічним релігійним дискусіям мав настати край, а ті, хто насмільювався «суперечити» щодо віри відкрито, мусили «спокутувати провину за державну зраду власним життям і кров'ю»¹¹.

Невдовзі з'явилися й інші закони. Уже за кілька десятиліть після приходу християнської влади вдаваних «єретиків» спершу позбавили деяких юридичних прав, потім певних посад і місць для поклоніння, а згодом і власних домівок. Один із характерно жорстких указів проголошував: «Заражені скверною єретики мають бути вигнані чи то з міст, чи то із сіл»¹². У цьому новому світі єретичні книги (як, власне, і будь-які, які бодай якимось спростовували християнство) мали бути заборонені й спалені, а самих єретиків нерідко переслідували, часом із жахливою жорстокістю. Лише за 50 років після здобуття християнством політичної влади, як зазначав один із сучасників, «цілі громади тих, кого називали єретиками, були фактично вирізані»¹³. Ця книжка розповість про цю історію та про те, як, за словами видатного оксфордського історика Дж. Е. М. де Сент-Круа, Католицька церква обернулася на «найбільш організовану силу переслідування в історії людства»¹⁴.

У центрі багатьох цих репресій опинився новий християнський задум — «єресь». Сьогодні вона міцно асоціюється із християнством, однак саме слово з'явилося задовго до нього. «Єресь» походить від грецького *haireo*, що означає «я обираю»*. Слово у своїй повній грецькій формі *haeresis* мало нейтральне значення й позначало «вибір»¹⁵. Те, що колись мало позитивний відтінок і вважалося доброчесністю — уміння незалежно мислити й робити усвідомлений вибір, — уже в перше століття існування християнства перестало бути чимось

* Точніше кажучи, це в середньому стані, бо *haireomai* означає «обирати» — «я відбираю для себе», — але середні форми складні для розуміння, тому вище я наводжу приклад активного стану першої особи.